

ՀԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱԾԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ
ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

***Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բադալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տոնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

- Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Ներածություն	9
1.	Ստեփան Լիսիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
	I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2.	«Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3.	Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4.	Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Դազիյան</i>	41
5.	Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
	II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6.	Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7.	Ալթայյան արքային՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8.	Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
	III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9.	Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10.	«Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոդյան</i>	116
11.	Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Դազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյունիսյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Ասրղիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Սոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խենճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արքախանյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դաբաղյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագրական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անյոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազոծվ <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ագուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պեյրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնածիսական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Մարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ

ԿԱՍԻՈՍ ԼԵՌԸ ԱՆՏԻՈՔԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԱԻԱՆԴԱԶՐՈՅՑՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՀԱԻԱՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Յակոբ Չոլաքեան*

Յօդուածը կը ներկայացնէ Անտիոքի շրջանի հայութեան Վարդավառի տօսին հետ կապուած ժողովրդական որոշ ծէսեր ու հաւատալիքներ: Տիգրան Մեծի աշխարհակալութեան տարիներէն ի վեր, դարեր շարունակ այս շրջանակին մէջ ապրող ու մինչև ԺԱ դար միշտ համալրուող տեղոյն հայութիւնը հայկական լեռնաշխարհէն բերած իր հաւատալիքներն ու հայոց բնաշխարհին հետ կապուած ասանդագրոյցները վերագրած է նոր միջավայրին, յատկապէս Կասիոս լեռան, որ Ուկարիթի քաղաք-պետութեան օրերէն մինչև հելէնիզմի դարաշրջան՝ Պաալ-Ջևս աստուծոյ բնակավայրը կը նկատուէր, հոն էր նաև Անտիոքի մայր աստուածուհիին մեհեանը:

Լեռան բարձրադիր լանջին գտնուող Զևսի մեհեանին և անոր վրայ 4-5-րդ դարերուն կառուցուած քրիստոնէական տաճարի մը աներակներուն հայերը կու տան *Պալլոս*¹ անունը: Հոն կը կատարուէր հայոց Վարդավառի համաժողովրդական ուխտագնացութիւնը: Տեղանունը դարձած է հայ եկեղեցւոյ հինգ տաղաւարներէն այդ մէկուն յատուկ անունը: Տօսին հետ կապուած ջրախաղերը, վաղնջական ջրհորի *Խող* (կէտ, վիշապ) անունը, աղբիւրներու և ջրհորներու մօտ *արվանսը* վիշապը (կը պատկերացուի իբրև եղջերաւոր օձ կամ օձանման հսկայ արարած), «*ծովու աղջիկը*» (ձկնակերպ), անոր լոգարանը, զայն տեսնելու գացող ձկնորսները սերտ առնչութիւն ունին Անահիտի, Աստղիկի, Մշոյ Մեղրագետի, հայկական լեռնաշխարհի վիշապաքարերու պաշտամունքին հետ:

Բանալի բառեր. Անտիոք, Կասիոս լեռ, Պաալ-Ջևս աստուծոյ մեհեան, Պալլոս, Վարդավառ, Խող, արվանս, ծովու աղջիկ, Անահիտ, Աստղիկ, Մշոյ Մեղրագետ, վիշապաքար:

Անտիոքի շրջանի հայութեան ժողովրդական բանահիւստութեան մէջ իւրայատուկ արժէք կը ներկայացնեն տեղանուններու մասին պատմող ասանդագրոյցները, բայց մանաւանդ այդ վայրերուն հետ կապուած հաւատալիքները: Աւանդութիւնները կը բացատրեն վայրի անունը, անուան ծագումը, կառոյցին հիմնադրութեան պայմանները, բայց անպայ-

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների դոկտոր:

ման կ'արտայայտեն հաւատալիք մը, որ որոշակի կեցուածք ու վերաբերմունք կը ստեղծէ անոնց նկատմամբ, կը բացայայտէ պատմողներու ինքնութեան այս կամ այն կողմը, անոնց պատմութեան որոշ երեսները, կրօնական հնագոյն պատկերացումներու վերապրուկներ: Աւանդապատումը տեսակ մը միջոց կը դառնայ հաւատալիքի գոյատևումին:

Կասիոս լերան կապուած են շրջանի հայոց աւանդազրոյցներէն ոմանք և հաւատալիքներու փունջ մը, որ դարերու խորքէն կու գայ:

Կասիոս Անտիոքի շրջանի բոլոր կողմերէն երևցող գագաթ է (1750 մ): Ան Ք.ա. երկրորդ հազարամեակին գոյութիւն ունեցող Ուկարիթ քաղաք-պետութեան սուրբ լեռն է: Ուկարիթի մէջ գտնուած բաբելացիներու աստուածներու ցանկին մէջ կը կոչուի Խազի, ուր կը բնակի շանթի և մրրիկի աստուած Անաթը, իսկ քանանական աստուածներու ցանկին մէջ կը կոչուի Սաֆոն, ուր կը բնակի դարձեալ շանթի ու մրրիկի աստուած Պաալը: Ուկարիթեան դիցաբանութեան մէջ Պաալ աստուածը լերան վրայ յաղթական կոի կը մղէ Եակ-Նահար աստուածուհիին դէմ: Աւելի ուշ՝ Պաալ աստուծոյ եկաւ փոխարինելու Զևսը: Հելէնիզմի ժամանակ լեռը կոչուած է Կասիոս, զոր ոմանք կը կապեն հռոմէացի զօրավարի մը անուան, բայց աւելի հաւանական նկատուած է, որ ան հնագոյն՝ Խազի անուան ձևափոխութիւնն է, Խազի՝ Կասի-ոս, ու անուանական վերջոյթով: Լերան հարաւարեւելեան մէկ բլուրին վրայ (1250 մ) գտնուող աւերակները կը վերագրուին Զևսի տաճարին: Ըստ յոյն պատմիչ Մալալասի՝ Սելևկոս Ա. Նիկատորը, որ եղաւ հելէնիզմի մեծագոյն պետութեան հիմնադիրը, լեռ կը բարձրանայ, Զևս աստուծոյ զոհեր կը մատուցէ և կը խնդրէ անկէ, որ քաղաք կառուցելու համար իրեն տեղ մը նուիրէ: Զևսի թոշունը՝ արծիւը, կը յարձակի զոհին վրայ ու գայն Սելևկիա քաղաքին տեղը կը տանի: Այսպիսով, Զևսը կառուցուելիք քաղաքին վայրը ցոյց կու տայ: Ծանօթ է, որ ան իր հօր անունով շինեց Անտիոք քաղաքը, Որոնդէսի ափին, քրոջ անունով՝ Լաոդիկէ (լաոտիս՝ Լաթաքիա) և մօր անունով՝ Սելևկիա (Սելևկիս) նաւահանգիստները: Երեք քաղաքներէն ալ կ'երևի Զևսի լեռը¹:

Միջին դարերուն քրիստոնէայ շրջապատին համար լեռը կը շարունակէ սուրբ նկատուիլ: Հոն կը գործէ վանք մը: Հելէնիստական ճարտարապետութեան բացայայտ ոճը կրող աւերակները կը վերագրուին քրիստոնէական տաճարին, որ, ըստ ուսումնասիրողներու, կառուցուած է աւելի հին տաճարական հիմքի մը վրայ, որ Զևսի տաճարը միայն կրնայ ըլլալ:

1 Downey GL., Ancient Antioch. New Jersey: Princeton University Press, 1963. Տեսած ենք Դոկտ. Իպրահիմ Նասիայի արաբերէն թարգմանութիւնը՝ *Կասիոս Տաւրոսի, Անթաքիա ալ-Գատիմա, Գահիթէ*, 1967, էջ 46–47:

Լատին դքսութեան շրջանին լեռը վերանուանուած է Պարլերի (Parleri), իսկ վանքը կը յիշուի իբրև Abbadian Montis Parleri²: Վանքին բուն անունը չի յիշատակուիր:

Ծանօթ է արդէն, որ դեռ Մեծն Տիգրան թագաւորի օրով հայ զինուորականներ իրենց ընտանիքներով կայք հաստատած են Անտիոքի և շրջակայքին մէջ: Հայեր միշտ ալ ներկայութիւն եղած են այս կողմերը ու յարաճուն կերպով, յատկապէս Թ-ԺԱ դարերուն, դարձած շրջանի ազգաբնակչութեան ամենէն հոծ զանգուածներէն մէկը ու ընդհուպ՝ ձգտած անկախութեան: ԺԹ-Ի դարերուն՝ այս հայութեան մնացորդացը կը ներկայացնէին Մուսա Լերան կամ Սուէտիոյ և Քեսապի շրջաններու, Քիւրտ Տաղի վրայ ցրուած Արֆալի, Կէօչի, Եամատի, Գոնտունա, Վերին Թընզըրի, Ռուճի միջին հովիտի և Լաւողիկէի մերձակայքը գտնուող Գնիէ և Եագուպիէ, Ղենմիէ և Արամօ հայ գիւղերու բնակիչները: Այս գիւղերէն կ'երևի Կասիոս լեռը: Անոր լանջին գտնուող վերոյիշեալ տաճարական համալիրն ալ կը դառնայ Անտիոքի հայոց համաժողովրդական սիրելի ուխտավայրը, որուն անունք կու տան Պարլում կամ Պալլում անունը:

Ի դէպ, ուխտավայրի անունը իր այս ձևով պահուած է միայն տեղացի հայոց մէջ, և ան ալ, լատին պատմիչներու կողմէ յիշուող Abbadian Montis Parleri-ի հետ, կը դառնայ սրբավայրի անուան ու ծագման մասին եղած ուսումնասիրութիւններուն ելակէտը:

Հայր Յովհաննէս Միսիրեան բաւական առատ աղբիւրներու և անձնական դիտումներու հիման վրայ կու տայ ուխտավայրին պատմութիւնը, կը նկարագրէ կառոյցը և որոշ ճշդումներ կը կատարէ անոր անուան շուրջ ծագած որոշ թիրիմացութիւններու և շփոթութիւններու կապակցաբար: Ըստ անոր՝ ուխտավայրը իր անունը կ'առնէ Ս. Պարլաամ անունով ճգնաւորէ մը, որ պէտք չէ շփոթել Անտիոքի համանուն մարտիրոսին՝ Պաղաամ վանականին ու հնդկաց գահաժառանգ Ճոզաֆաթին նուիրուած միջնադարեան քրիստոնէական վկայութեան մը հերոսին հետ: Ըստ Պարլաամի մասին միջնադարուն արաբերէն և վրացերէն պատմուած վարքերուն՝ ան

2 Հայր Ղևոնդ Ալիշան կը գրէ. «Եւ միւս ևս վանք՝ որոյ ոչ յիշի սրբազան անուն, այլ կոչի վանք Պարլերոյ լերին (Abbadian Montis Parleri), որ իցէ թերևս վանքն Պառլաիոյ, այն գոր յիշատակեցաք ի թիւս վանորէից Սև Լերանց» (Միսուն, Վենետիկ, 1885, էջ 424): Ալիշանի ենթադրաբար արտայայտած այս միտքը որդեգրելով՝ շատեր նոյնացուցած են Կասիոսի Պալլումը Պառլաիոյին հետ: Իսկութեան մէջ չկայ Պառլաիոյ անուն վանք մը: Ասորերէն բառը, որ կը թարգմանուի «դրախտ Աստուծոյ», կը տրուի Սև լերան, որ յաչս քրիստոնէաներուն՝ իր բազմաթիւ եկեղեցական ու վանական կառոյցներուն համար սուրբ կը նկատուէր (Չոլաքլան Յ., Քեսապ, Ա. հատոր, Հալէպ, 1995, էջ 38-39): Կասիոսը կը գտնուի Որոնդէսի գետաբերանին հարաւը ու մաս չի կազմեր Ամանոսեան լեռնաշղթայի Սև Լերան:

եղած է հովիւ, ապա ուխտի գացած է Երուսաղէմ ու վերադառնալով՝ կոռած է Կասիոսի վրայ տիրող սատանաներուն դէմ, զանոնք բանտարկած է քարայրի մը մէջ ու լերան վրայ հաստատած Քրիստոսի իշխանութիւնը³:

Հայր Յովհաննէս Միսիրլեան կը կարծէ, թէ այս քրիստոնէական տաճարը կառուցուած պէտք է ըլլայ ամէնէն ուշ՝ հինգերորդ դարուն, որովհետեւ ան ձևով ու քանդակներով սերտ առնչութիւն ունի Փոքր Ասորիքի Պարայի բերդին, Տէր Թերմանիսի, Սուրբ Սիմէոն Սիրակեցիի և Անտիոքի շրջանի 2–5-րդ դարերու տաճարական կառոյցներուն հետ: Պագիլիք եռանսա եկեղեցի է, արևելեան պատին կիսակլոր և պատուհանով օժտուած արքիտով: Ունի 24×16 մ տարածութիւն: Պատուած է շուրջ 1.40 մ երկարութեամբ սրբատաշ քարերով: Երկշարք սիւներուն միջև գալիքը ունի 5 մ, իսկ սիւներէն պատ՝ երեքական մետր լայնութիւն: Տաճարին կից կայ ջրամբար⁴:

Սրբավայրը Անտիոքի շրջանի հայոց ամէնէն սիրելի ուխտավայրն էր, ուր կը կատարուէին Վարդավառի ուխտագնացութիւնը և տօնակատարութիւնները: Ան կը գտնուի Քեսապի հայաբնակ շրջանի սահմաններէն ներս: Ուխտավայրն ու Վարդավառի տօնակատարութիւնը այնքան սերտօրէն կապուած են իրարու, որ շրջանի հայերը Վարդավառի տօնը նոյնպէս կը կոչեն Պալլում կամ Պարլում: Ըստ Միսիրլեանի՝ շրջանի հայերը Ս. Պարլաամի տարեդարձի տօնակատարութիւնը, իբր, կը կապեն Վարդավառի տօնին: Այսպէս է, որ սուրբին անունը կու գայ փոխարինելու հայ եկեղեցւոյ տաղաւարներէն մէկուն անունը:

Իրօք, շրջակայքը ապրող ժողովուրդներէն՝ ալևի, արաբ, քիւրտ, թուրքմէն, հոռոմ, ո՛չ մէկը լերան և այս ուխտավայրին հետ կապուած այնքան աւանդութիւններ ու հաւատալիքներ ունի, որքան հայ բնակչութիւնը:

3 *Mésérian, J., S. J.*, Expedition archéologique dans L'Antioche Occidentale. Beyrouth, 1964, pp. 61–67: Եր. Քասունի մեծ նմանութիւն կը տեսնէ Եակ-Նահաբ աստուածուհիին դէմ Սաֆոն լերան բնակիչ Պապ աստուծոյ և սատանաներուն դէմ Ս. Պարդավառի մղած կռիւներուն միջև: Ասկէ ելլելով սուրբին անունը կը նոյնացնէ Սաֆոն լերան Պապ (Ս. Գիրք՝ բահաղ) աստուծոյ անունին հետ ու կ'եզրակացնէ, որ միջնադարուն Պարնիէ, Պարնոն և Պառլաիոյ (վերջինը՝ թիրիմացաբար կապուած է այս շարքին հետ-Յ.Զ.) անունները աղաւաղուած տարբերակներն են Պալլումի, յառաջացած՝ Պապ-Բաաղամ-Պարդամ-Պալլում հնչիւնական զարգացումով (*Արեւիկէն Ա. Ս.*, Քեսապ և իր գիւղերը, Պէյրութ, 2002, տես խմբագիր Երուանդ Քասունիի ծանօթագրութիւնը, թիւ 9, էջ 147): Այստեղ Պապ բառին նախ Պարդամ, ապա Պալլում ձևերու վերածումը համոզիչ չէ, որովհետեւ չեն բացատրուիր *ր* և *ր* > *լ* և *ամ* > *ում* հնչիւնական յաւելումները: Անուան պալ (հայոց Բէլ և բահաղ) բաժինը հեշտութեամբ կարելի է կապել Պապ աստուծոյ անունին հետ, բայց հոս անբացատրելի կը մնայ ում-ը:

4 *Mésérian, J., S. J.*, նշվ. աշխ., էջ 61–67:

Վարդավառի ուխտատուք ընտանիքները հոս կ'ելլէին դեռ Ուրբաթ օրունէ, ուխտավայրին շուրջ տեղ կը գրաւէին, կը մաքրէին իրենց տեղը փուշերէ, քարերէ, վրան կը զարնէին կամ շուք մը կը շինէին: Անոնք իրենց հետ կը բերէին ծածկոց, կարպետ, հագուստեղէն, պնակեղէն և առատ ուտեստ: Շաբաթ երեկոյեան ուխտավայրը կը լեցուէր բազմութեամբ: Քահանան կը ժամանէր, ժամերգութիւն տեղի կ'ունենար, ուխտը կ'ընէին, մատաղացուները կը գնէին: Հերիսայի կաթսաները դրուած կ'ըլլային յատկապէս անոնց համար պատրաստուած կրակարաններուն վրայ:

Երիտասարդներ ու այր մարդիկ մինչև լոյս կը հսկէին հերիսայի կրակին, փայտը կը բերէին, կը ջարդէին, հերիսան կը ծեծէին: Խորովածի հոտը լեռը կ'առնէր: Կիները իրենց հետ բերած խաշած հաւկիթով ու գետնախնձորով սալաթ կը պատրաստէին: Կը սկսէր կերուխումը, ապա կը փչէր զոտնան, շատ անգամ սրինգը, ու տիլանին մինչև լոյս կը տնէր: *Տիլանի* կը կոչուի շրջանի հայոց շուրջպարերու շարքը: Ներկայ կ'ըլլային սուլտացի, անտիոքցի, ղնեմիացի, արամոցի, գնէացի, եագուպիացի և լաթաքիացի հայեր, ինչպէս նաև շրջակայ գիւղերէն թուրքմէն, քիւրտ, հոռոմ, արաբ և ալևի հետաքրքիրներ:

Կիրակի օրուան Ս.Պատարագը կը կատարուէր ամերակին մէջ, արևելեան խորանաձև կիսապատին առջև: Կ'օրհնուէր հերիսան: Ամէն խումբ կամ ընտանիք արդէն պատրաստած կ'ըլլար իր սեղանը, օրհնուած հերիսան ալ կու գար, ու կրկին կերուխում, կատակ, հրաւեր, բարեմաղթութիւններ և շուրջպար: Աւարտին կ'ըլլար աւանդական ջրախաղը (ջրուիլը):

Իմ հաւաքագրումներուս ու սերտողութիւններուս ընթացքին նկատած եմ, որ տեղւոյն հայոց աւանդազրոյցներն ու հաւատալիքները շրջանի հնագոյն և հայկական լեռնաշխարհի հայոց աւանդներուն իւրայատուկ բաղադրութիւնները կը ներկայացնեն: Հայկական իւրաքանչիւր ծէս, հաւատալիք ու աւանդազրոյց ձևով մը շաղկապուած կը թուի այս վայրերուն վերաբերող տեղւոյն հնագոյն դիցաբանական պատկերացումներուն հետ, որոնք շատ անգամ իբրև վերապրուկ կը յայտնուին:

Այսպէս, նախ նշենք, որ Պարլումի ուխտավայրի մէջ կատարուած ամենէն տարածուած ուխտերը կապուած էին մանչ զաւկի մկրտութեան, հերահատութեան և առաջին ածիլունքի հետ: Կապ մը ունի արդեօք հայր աստուած Զևսի հետ, որուն նուիրուած տաճարին ամերակներուն վրայ կ'ըլլար ուխտը: Մանուկ Զևսը սնանեցաւ այծի կաթով և մեղրով: Այս եղանակին լեռան բարձունքներուն անհասանելի ծերպերէն, ուր մեղուի անձեռմխելի բոյներ կային, մեղրը կաթ-կաթ կը հոսէր: Ապրիլի 15 – Օգոստոս 15 խաշնարածները այծերու հօտերը կը պահէին այս բարձր լեռնալանջե-

րուն վրայ, հոն կը զարնէին *ալաշոխ* կամ *ուպա*, որ հովուական վրաններու ամբողջութիւնն է: Հինգ-վեց հովիւ, երբեմն ատելի, նոյն տեղը ալաշոխ կը զարնէին ու համագործակցաբար պանիր ու կարագ կը պատրաստէին: Բոլոր ամաններն ու խնոցիները հաւաքաբար կը գործածէին: Մանչ գաւակները «արծիւի կաթով», «մեղրով-կարագով» մեծցնելու ակնարկութիւններ կան տեղի ժողովրդական երգերուն մէջ ևս:

Հետաքրքրական պիտի ըլլար նշել նաև, որ Կասիոս լեռը բոյսի մը առնչութեամբ կը կապուի անգուսպ առնականութեան գաղափարին, որ Զևսի յատկանիշն է (Զևսը բազմաթիւ կիներ ունէր ու բազմաթիւ գաւակներ, հողին թափած անոր սերմահեղուկի շփումով առաջացած յղացումէ ծնունդ և այլն): Կասիոսի բարձրադիր լանջերուն կ'աճի խոտ մը, որ *չաշըր* կը կոչուի: Երկու տեսակ կ'ըլլայ: Մին այծերը չեն արածիր, իսկ միւսը շատ կը սիրեն: Այդ խոտը իբր խոյերու առնականութիւնը գրգռող ու զօրացնող, իսկ այծերու կաթնատոութիւնը աւելցնող յատկութիւն ունի: Կ'ըսեն իբր չաշըրը նոյն ներգործութիւնը կ'ունենայ մարդոց վրայ: Սեռային անկարողութենէ ու տկարութենէ տառապող մարդիկ այս խոտէն պատրաստուած թէյ կը խմէին: Այս խոտին մասին գրոյցները այնքան շատ էին, որ հեռաւոր տեղերէ չրեր ամուլներ այս խոտը կու գային փնտռելու: Մինչև այսօր ալ մարդիկ սահմանը հատելով այդ եղանակին կ'երթան չաշըր բերելու:

Ասկէ բացի՝ նոյն Պալլումի ուխտավայրին հետ կ'առնչուին այլ հաւատալիքներ ևս, որոնք կապուած են մայր աստուծութեան, Աստղիկ դիցուհիի ու ջուրի պաշտամունքին հետ: Հոս ևս տեղականն ու հայկականը ընդելուզուած են իրարու: Այսպէս՝ ոմանք կը կարծեն, թէ տեղացի հայոց Պալլում բառը և անոր միւս տարբերակները առաջացած են *Պասալ*՝ աստուած և *Ում*՝ մայր բառերէն: Սելևկեաններու օրով մայրաքաղաք Անտիոքի անվտանգութիւնը խորհրդանշող մայր աստուածուհիի արձանը գետեղուած էր Որոնդէս գետի ափին: Մեծն Տիգրանի դրամին վրայ կայ նոյնը, նստած ժայռաբեկորներու վրայ, ձեռքին արմաւենիի ճիւղ մը, ոտքերուն տակ ջուրի աստուածութեան անձնաւորումը՝ լողացող մարդու մերկանդամ կերպարանքով: Ուխտավայրի անուան այսպիսի մեկնութիւն ընդունելը այնտեղ նախապէս մայր աստուածուհիին տաճարը ըլլալու ենթադրութիւնը կ'ընեն, Զևսի տաճարին կից: Հայ դիցաբանութեան մէջ ևս հայր աստուած Արամազդի ու անոր դստեր՝ մայր աստուածուհի Անահիտի մեհեանները կը գտնուէին նոյն տեղը՝ Դարանադէաց գաւառի Անի ամրոցին մէջ: Միւս կողմէ՝ Պարլումի ուխտագնացութեան ու Վարդավառի որոշ ծէսեր առնչութիւններ ունին հայոց Աստղիկ աստուածուհիին հետ: Անոնցմէ մէկն է ջրուիլը, ջրախաղը: Հաւանաբար այս ալ եղած է գլխաւոր

պատճառը, որ այս տաճարին ծանօթ հայերը Վարդավառի տօնակատարութիւնները կապեն անոր հետ:

Մօտիկ միակ աղբերակը՝ Թեքնեճոքը, մատ մը ջուրով, կը գտնուի Ուխտավայրէն աւելի ցած դիրքի մը վրան: Լերան հարաւային լանջին Քեսապի շրջանն է, ուր ամրան եղանակին խիստ կը նիւարնան աղբիւրները, իսկ ոմանք կը ցամքին: «Երկնքի, որոտի, ամպրոպի և կայծակի, աշխարհի տիրակալ» Զնսի լեռը սաստիկ տապէն կը տոչորի այդ եղանակին: Ատիկա արտայայտութիւն գտած է նաև ժողովրդական երգերուն մէջ:

Քեսպու վիրիվը Պալլում,
Հայ վառէր եալըմ-եուլում:

Քեսապի վերևը Պալլում,
Կը վառէր եալըմ-եուլում:⁵

«Եալըմ-եուլում»՝ սաստիկ, կիզիչ տաքը բացատրող արտայայտութիւն մըն է:

Ի զորի չէ, որ շրջանին շատ սիրելի պարերգային յանկերգներէն մէկը ջուրի մասին է: Զուրը կեանք է, ու ծարաւ մարդուն գաւաթ մը ջուր տոտողին մատները ամէն օրհնութեան արժանի են:

Ախ ջէօր մը, եանա-եանա,
Պուօղ ջէօր մը, եանա-եանա,
Ինծիկ ջէօր մը տըվուղէն
Տումին ալէք մէտօնքը:
Օ՛ֆ, օյ օյ պուօղ ջէօր մը:

Ախ ջուր մը եանա-եանա,
Պաղ ջուր մը եանա-եանա,
Ինծի ջուր մը տուողին
Ապրին բոլոր մատները:
Օ՛ֆ, օյ օյ պաղ ջուր մը:

Յիշենք, որ երաշտ եղանակներուն, երբ աղբիւրները կը ամքէին, հայերը «նուրին-նուրին» կը կանչէին: Նուրինը հայ դիցաբանութեան մէջ ջուրը անձնաւորող ոգի է: Նոյնացուած է Ծովինար աստվածուհիին հետ: Հայաստանի տարբեր վայրերու մէջ Նուրինը տարբեր անուններ ունէր՝ Խուշկուրուրիկ, Խուրճկուլուլու, Չիչիմամա: Անտիոքի հայերը զայն կը կոչէին Չէօմչա Կէլին: Ամէն պարագայի՝ Նուրին անուան արձագանգը կայ ջուրի սակաւութեան մասին հետևեալ խաղիկին մէջ, ուր «նոնենի» և «նուո» բառերուն ներկայութիւնը պատահական պէտք չէ նկատել.

Նոնինէքը նօռ չիկէք,
Պիթին Բէտուօպ ջէօր չիկէք:

Նոնենիներուն վրայ նուո չկայ,
Ամբողջ Քեսապ ջուր չկայ:

Չէօմչա Կէլինը կանացի ցնցոտիներով խրտուիլակ մըն է, զոր մանուկները կը պտտցնէին տուններուն բակերը՝ յատուկ յանկերգը ձիգ-ձիգ վանկարկելով: Եւ անունը, եւ խաղերգը թրքերէն են, ինչ որ խորթ չէ այս շրջանի հայոց համար⁶:

5 Այս և յաջորդող բանահիւսական նիւթերը հեղինակի անձնական գրառումներն են:

6 Ի դէպ, նկատած եմ, որ շրջանի բանահիւսութեան մէջ ծիսական բնոյթի որոշ

Չէօմչա կէլին նա՛ իսթէր,
Պիր գաշըճըզ սո իսթէր,
Կէօքտէն բահմէթ,
Երտէն պրէթէթ,
Վէր ալլահըմ, վէր:
Էվտիդէն հէվէտուդէն:

Ցնցուդ հարսը ինչ կ'ուզէ,
Դգանիկ մը ջուր կ'ուզէ,
Երկինքէն ողորմութիւն,
Գետնէն առատութիւն,
Տո՛ւր Աստուած իմ, տուր:
Հաւատացողի՛ն:

Վերջին տողը՝ «Էվտիդէն հէվէտուդէն» (Հաւատացողի՛ն), որ կապ չունի բուն ծիսակարգին հետ, բարբառ է և վերաբերմունք կ'արտայայտէ ծեսին նկատմամբ:

Մեծ մայրերը՝ թաղի պառաւները, առանձին պնակներու մէջ ձաւար ու ձէթ կը դնէին և կ'ընկերանային մանուկներուն մինչև աղբիւր, ուր կրակ կը պատրաստուէր մանուկներուն հաւաքած ցախերով ու կ'եփուէր «Չէօմչա Կէլինի կորկոտապուրը» (ձաւարով փիլաւ մը): Փոքրիկները ճաշը կ'ուտէին հոն, Չէօմչա Կէլինը առուին մէջ կը նետէին ու «Էվտիդէն հէվէտուդէն» ըսելով կը վերադառնային տուն՝ մօտալուտ անձրևի սպասելով:

Անձրևը կու գար, ջուրը կը յորդէր առուններէն, կը քշէր կը տանէր Չէօմչա Կէլինը, բայց հետաքրքրական է, որ ժողովրդական խաղիկը կ'ըսէ.

Ջէօրը վիլլին ետովընէն,
Չուօրը ինկուօվ պաովընէն:

Ջուրը կը դարձնեն առուններուն մէջ,
Չարը ինկաւ պառաւներուն մէջ:

«Չար»ը մահտարածամն է: Չէօմճա Կէլինը անձրև կու տար, բայց փոխարէնը պառաւներն ալ կ'առնէր կը տանէր իրեն հետ⁷:

Պարլումի ուխտագնացութեան աւարտին՝ կը սկսէր ջուրի խաղը, փարչերուն ու կուժերուն մէջ մնացած քանի մը գաւաթ ջուրը կը թափէին իրարու վրայ ու կ'իյնային ճամբայ: Ջրախաղը հոն չէր վերջանար: Ջուրի խաղը, երգն ու պարը երիտասարդուհիները կը շարունակէին Քեսապի հրապարակին մէջ՝ Խողը, իսկ երիտասարդները Գարատուրանի ծովեզերքը, ուր թուզն ու խաղողը «նշանած» (նոր-նոր հասունցած) կ'ըլլային: Ճամբան երկու խումբերն ալ հանդիպած աղբիւրներուն առջև ջրախաղը կը շարունակէին⁸:

ասոյթներ ու խաղիկներ կը կատարուին թրքերէնով (կամ անհասկնալի բառակոյտով մը): Արդեօք հաւատալիքի մը հետևանքը չէ: Գիտենք, որ Գերբնականը խաբելու կամ անոր հաճոյանալու համար՝ նորածիններ կորսնցուցած ամուսնի վերջին ծնունդին այլազգի անուն կու տան (օտարադաւան) կամ մասն ալ կ'աւելնէ մազերը չեն կտրեր (սեռի այլափոխում): Այստեղ անձրև աղերսող աղօթքը օտար լեզուով կը կատարուի:

7 Կայ այլ, այս հաւատալիքին հետ կապ չունեցող բնակլիմայական պատկերացում մը, որ կապուած է Փետրուար-Մարտ ամիսներուն: Այս ժամանակահատուածին տեղացի հայերը կու տան «Պըլտըր աճուզ» (արաբերէն «պարտ ըլ-աճուզ» ծերուկին ցուրտը) անունը: Ձմրան վերջին ցուրտը կը տանի ծերերը:

8 Վարդավառի Մեռելոցը ընդհանուրին համար հոգեճաշի օր էր: Օրուան ճաշն էր

Գարատուրանի ծովեզերքը շուրջ երկու ժամուան հետիոտն ճամբայ է ուխտավայրէն:

Ծովուն բացուող ձորաքերանին կայ հին պարսպապատ քաղաքի մը աւերակները: Հին հռոմէական քարտէզներուն վրայ կը յիշուի Գարատուրոս անունով: Երիտասարդները երեկոյեան կը հասնէին ծովափ ու կը նետուէին ծով, ու կը սկսէր անոնց խելագար ջրախաղը: Թաղի մարդիկ կրնային առաջին թուգով ու խաղողով հիւրասիրել հիւրերը: Հոս թուգն ու խաղողը երկու-երեք շաբաթ առաջ հասունցած կ'ըլլան արդէն: Թուգը ժողովրդային պատկերացումով կը խորհրդանշէ իգականութիւն, իսկ չօրհնուած խաղողը՝ արգիլուած պտուղը: Յատկապէս երիտասարդները վաղահաս թուգն ու դեռ չօրհնուած խաղողը կ'ուտէին կատակներով ու կը խօսէին Գարատուրանի ծովանոյշին մասին ու ձեռք կ'առնէին այն երիտասարդները, որոնք կը պնդէին, թէ նախորդ Պարլումին (Վարդավառ) տեսած են զայն: Ուշ երեկոյեան շատերը կը հեռանային ծովէն: Հեռու գիւղերէն եկողները կը գիշերէին վերի թաղերու ծանօթ-ազգական հայրենակիցներու մօտ, իսկ ուրիշներ կը մնային ծով՝ կառթով ձկնորսութիւն ընելու համար: Կառթով ձկնորսութեան՝ տեղացիք *կահսվըցնիլը* (*կահսել* բայէն) կ'ըսեն:

Ձկնորսները ծովածոցի հարաւային լեռնապատ եզրին խոյացող խարակներուն մէջ ծուարելով իբր ձկնորսութիւն կ'ընէին ամբողջ գիշերը: Ամէն մէկը իրեն համար անկիւն մը կը գտնէր: Հաւատացողներուն համար ասիկա ծովահարսը (բարբառ՝ ծովը իշգէն – ծովու աղջիկ) տեսնելու պատրուակ էր: Յիշենք Մշոյ Մեղրագետի մէջ առաւօտ կանուխ լոգանքի իջած Աստղիկ դիցուհին լրտեսելու եկած երիտասարդները: Արդարեւ, շատերը կը պատմեն, իբր, ծովանոյշը կը յայտնուէր ծովածոցի հարաւ-արևելեան անկիւնը, ծովուն մէջ գտնուող ժայռի մը վրան: Այդ ժայռը Չափարօ կը կոչուի, ու յաճախ ալեկոծ օրերուն ջուրով կը ծածկուի: Կը պատմեն, թէ ծովանոյշը ձուկի պոչ ու աղջկայ կերպարանք ունի, կը նստի քարին վրայ ու մազերը կը սանրէ: Զինք տեսնողներ եղած են: Ու կը պնդէին, որ տեսած

«սխեռով սմբուկը»: Ասիկա գիտէին շրջակայ թուրքերը ու հայոց տօնը կը կոչէին «Պատընճան պայրամը» (Սմբուկի Զատիկ): Անոնց մուրացիկները Չանտուրէն, Օրտուէն, Պետրուսիէն, Մուսալէքէն կու գային ու տուն-տուն կը մտնէին բոլոր գիւղերը՝ հոգեճաշէն բաժին հաւաքելու համար: Հայ գիւղացին անոնց տոպրակներն ու թիթեղները կը լեցնէր առաջին բանջարեղէնով՝ վարունգ, դդում, պղպեղ, կանաչ լուբիա, սմբուկ, նաւ հացով, ալիւրով, ձաւարով, ձէթով: 1939-ին, Սանճաքի կցումով Քեսապի հայոց այս մեծ ուխտատեղին և Թեքնեճոքի աղբիւրը կը մնան սահմանէն անդին: Վարդավառի ուխտագնացութիւնն ու համաժողովրդական տօնակատարութիւնները կը դադին: Քեսապի մէջ համաժողովրդային ուխտի և տօնակատարութեան օրուան կը վերածուի Վերափոխումն Ս. Աստուծածնայ տօնը՝ Ներքի Գիւղի համանուն մատրան շրջափակին մէջ:

են: Անոնցմէ մէկն էր դրացիս՝ Վահան Սաղտճեանը (մահը՝ 84 տարեկան), որ կը պնդէր իր տեսած ըլլալուն վրայ, առտու կանուխ, մութն ու լուսին: Երբ քնծիծաղ նկատէր մեր դէմքերուն վրայ՝ կը բարկանար:

— Աղբար, — կ'ըսէր, — տիտու զը, չվա՛ չհաւտաք (Եղբայր, տեսայ զինք, ինչո՞ւ չէք հաւատար):

Հօրեղբայրս կը պատմէր, որ իմ մեծ հայրս ալ տեսած է ծովանոյշը, նոյն ժամերուն, նոյն տեղը, նոյն իրադրութեան մէջ, և երբեք չէ վկայուած, որ երկու ու աւելի հոգիներ համատեղ տեսած ըլլան զայն:

Կը պատմեն, որ ծովանոյշը քաղցր ջուրով իր լոգանքը կ'ընէ ծովածոցի հիւսիսային կողմը, ծովուն մէջ ուժգին բխող ջուրի մը մէջ: Բարձր խարակներով երիզուած այդ փոքրիկ ծովածոցը գիւղացիք *Հոպարուօծ ջէօր* (նեխած ջուր) կը կոչեն: Ակը կը գտնուի ծովափէն ոչ հեռու, բայց մութին զարնող խորութենէ մը մինչև ծովուն մակերեսը բարձրացող հոսանքի զօրութիւնը զգալի է: Կը հաւատան, որ անոր ջուրերը կու գան Կասիոսի ընդերքէն, Պալլումի տակէն ու կը բխին ծովուն մէջ, այդտեղ: Ծովանոյշը քաղցր ջուրով իր լոգանքը ընելէն ետք կու գայ կը նստի Չափարոյի վրայ ու մազերը կը սանրէ:

Սիանոս Սուլեանը (մահը՝ 85 տարեկանին) պատանիներուն կը պատմէր ծովանոյշի գեղեցկութեան մասին:

— Ան ձեռք ըրաւ (*ձեռքի թափահարումով բարկել*) ինծի ու մտաւ ծովը, — կը պատմէր, — մազերը կը սանրէր:

Հետաքրքրական է ըսել, որ խելքը գլուխը այս մարդիկ չէին քաշուեր իրենց տեսածը պատմելէն, որովհետև եւ իրենք, եւ ունկնդիրներէն ոմանք կը հաւատային ջրանոյշի գոյութեան:

Պարլումի ուխտագնացութեան աւարտին աղջիկները տուն հասնելէն ետք կամ ճամբուն վրայ կ'իջնէին Քեսապի Խողը: Անյիշելի ժամանակներու կառոյց էր Քեսապի այժմու մեծ հրապարակին ջրհորը, որ կը գտնուէր Սպիտակ եկեղեցոյ (Հայ Աւետարանական եկեղեցոյ ժողովրդական անունը) առջև: Տեղացիք հրապարակը Խող կը կոչէին, իսկ ջրհորը՝ Խողին ջրհորը: Հրապարակը ընդարձակելու և ասֆալթապատելու առթիւ ջրհորը պեթոնով ծածկեցին 1960-ական թուականներուն: Անկէ ետք հրապարակի անունը՝ Խող, մոռցուեցաւ ու այժմ կը կոչուի Սահա (արաբ.՝ հրապարակ): Ահա թէ ինչ կը գրէ անոր մասին սուլտիացի վերապատուելի Տիգրան Անդրեասեան, որ 1930-ականներուն, իբրև Քեսապի աւետարանական համայնքի հովիւ՝ տարիներ ապրած է Քեսապ, սոյն ջրհորի մօտիկ համայնքի երիցատան մէջ: Ան տեղանունը արձանագրած է իր՝ Սուլտիոյ բարբառով՝ Խուղ, մինչ քեսապցիք՝ Խող կ'ըսեն. «Խուղ կը

կոչուի Քեսապի միակ բաց հրապարակը, որ վերջին տարիներուն հանրային պարտէզի վերածուած է: Հրապարակին մէկ անկիւնը կը գտնուի հին ջրհոր մը, որ նոյնպէս հանրային է: Հաւանաբար ի սկզբանէ սոյն ջրհորն էր, որ կը կրէր Խուդ անունը, զոր «հուօ»ի աղաւաղուած ձևը պէտք է նկատել, տրուած ըլլալով, որ խ և հ լծորդ տառեր են: «Հուօ» արաբերէն բառ է, որ կը նշանակէ «կէտ ձուկ»: Կ'երևի թէ այդ անունը ատենօք փոխաբերաբար տրուած է առատաբոլս և անդնդախոր ջրհորներու: Ասոր միակ օրինակն է այն ջրհորը, որ ըստ ուրֆացի Դանիէլ Սաղաթէլեանի՝ կը գտնուի Թէլ Ապիատէն դէպի հարաւ արևելք 30 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ՝ Համամ Պենտի անունով գիւղին արևելեան կողմը և որ կը կոչուի Հուօ: Անսպառ ջուրով անդնդախոր հոր մըն է սա: Դարեր ամբողջ հեղեղներու բերած հողերը ու անոր մէջ նետուած աղտեղութիւնները չեն կրցած լեցնել զայն: Կը պատմուի, թէ Եավուզ Սուլթան Սելիմ Պաղտատէն վերադարձին անոր մօտ բանակած ըլլալով, ջրհորին խորութիւնը գտնելու համար բանակին բոլոր չուանները իրար կցել տուած և անոր մէջ երկարած է, բայց և այնպէս ջրհորին յատակը չէ կրցած գտնել: Քեսապի «Խուդ»ը անոր հետ չի կրնար համեմատուիլ թէպէտ, բայց ան ալ գիւղին ամենէն խոր և ջրառատ հորն է: Ժամանակին շրջակայ թաղերու բոլոր կիները անոր ջուրով՝անոր եզերքը կ'ընէին իրենց լուացքը և հոն կը լոգնային: Աւելի ըլլալով՝ ժողովուրդին մէջ աւանդութիւն՝ զրոյց մը շրջան կ'ընէ «Խուդ»ի մասին, ըստ որուն՝ «Խուդ»ին յատակէն ճամբայ մը կ'երկարի մինչև Պարլում (ճեպել Ագրայի բարձունքին վրայ հին սրբավայր մը): Արդարև կը հաստատուի, թէ ջրհորին յատակը խոշոր ծակ մը կայ դէպի լեռան կողմը, որուն խորութիւնը չափող չէ եղած: Հաւանաբար այդ ծակն է, որ վերոյիշեալներուն հետ միասին՝ ծնունդ տուած է յիշեալ աւանդութիւն-զրոյցին, ու նաև «Խուդ» անունին, որը ի սկզբանէ ջրհորին անունը պէտք է եղած ըլլայ և ապա փոխանցուած հրապարակին»⁹:

Արդարև, Անդրէասեան ճիշդ կը կարծէ, որտեղ անունը ծագած է արաբերէնի «հուօ» բառէն (կէտ): Հ > խ պատմական հնչիւնափոխութիւնը մասնակի կերպով կայ Քեսապի բարբառին մէջ, ինչպէս՝ հող > խուդ, իսկ ու > ո հնչիւնափոխութիւնը օրինաչափական է՝ ջուր > ջոր, ծուռ > ծոռ, դուռ > դոռ, կուտ > կոտ: Թ հնչիւնին խլացումը նոյնպէս սովորական է շարք մը բառերու համար՝ թաս > դուս, ուրբաթ > ուրբուօղ, թրջեմ > դրջիմ, շաբաթ > շէբուօղ, արեթ > արիդ, հետևաբար՝ հուօ > խոդ զարգացումը օրինաչափական է բարբառին համար:

9 Անդրէասեան Ս., Սուլտիոյ բարբառը, Երևան, 1967, էջ 235:

Հուլիս արաբերէնի մէջ թէն բառացի կէտ ձուկն է, բայց անոր խորթ չեն նաև ջրային առասպելական կենդանի իմաստը, որ անկուշտ է ու ամէն բան կուլ կու տայ (յիշենք Յովնան մարգարէի պարագան):

Այս անունը մեզի բնականաբար կը յիշեցնէ Հայաստանի ձկնակերպ հսկայ վիշապաքարերը: Վիշապաքարը կը խորհրդանշէր տարերքի անսահման ոյժը, բնութեան զարթոնքը, պտղաբերութիւնն ու առատութիւնը: Վիշապը պաշտուած է իբրև ջուր, անձրև ու հարստութիւն պարգևող ոգի, ու մեր նախնիներու կողմէ մարմնաւորուած է քարէ հսկայ ձկնակերպ արձաններով: Վիշապը նաև նկատուած է ջուրերու ակունքներուն ու գանձերուն հսկող ասհարկու հրէշ, որուն կոյսեր կը զոհաբերէին: Քեսապի Խողը կը նոյնանայ վիշապին հետ: Խող իջնող աղջիկներու ջրախաղն ու լոգանքը ջուրի ակունքներուն մէջ ապրող վիշապին հաճոյանալու հնագոյն ծեսերէն մէկուն վերապրուկը կը թուի¹⁰:

Հոս կարևոր է յիշել, որ ծովուն մէջ բխող ծովանոյշի լոգարանին և Խողի ջրհորին ջուրերը, երկուքն ալ, կու գան Պալլումի տակէն: Ըստ հաւատալիքներու՝ Խողի ջրհորին տակ Պալլում տանող անցք մը կայ: Երկուքն ալ ջրային ակունքներու իմաստով կապուած են Պալլումի: Յիշենք Մեծն Տիգրանի դրամին երկրորդ երեսը. մայր աստուածուհին նստած է ժայռաբեկորներու վրայ, ձեռքին արմաւենիի ճիւղ մը, ոտքերուն տակ ջուրի աստուածութեան անձնաւորումը՝ լողացող մարդու մերկանդամ կերպարանքով:

Ատոնցմով չեն վերջանար Կասիոս լեռան հետ կապուած աւանդութիւններն ու հաւատալիքները: Լեռան վրայ գտնուող ձոր ու կիրճ, քարայր ու արտեր ունին իրենց գրոյցները:

Անտիոքի շրջանի հայերը լեռը կ'անուանեն Ճեպլագլա, որ արաբե-

10 Ի դէպ, վիշապ իմաստի լրիւ մթագնում կայ *Խող* անուան մէջ, բայց վիշապ իմաստը կ'արտայայտէ այլ բառ մը՝ *արվանդ*: Այդպիսի երկու առասպելական էակներու մասին կը պատմեն Գարատուրան գիւղի մէջ գտնուող վայրերու մասին հիստուած աւանդութիւնները: Ընդ որում, երկուքն ալ օձաձն են: Մին, կը պատմեն, գոյութիւն ունի Գարատուրանի ծովափին, հին քաղաքի անբակներուն մէջ ու կը պահպանէ նոյն տեղը գտնուող Գապ կոչուող աղբիւրը և հնավայրի գանձերը: Կը պատկերուի իբրև եղջերաւոր օձ, ոչխարի հաստութեամբ: Միւսը իբր կը գտնուի Վերի թաղի ուխտավայրին ու անոր մօտիկը գտնուող ու դարձեալ Գապ կոչուող ջրհոր-աղբիւրի շրջապատին մէջ: Այս արվանդը ամբողջ մարմնով տեսնող չէ եղած, բայց կը ներկայացուի չափազանց մեծ: Ան քովի ուխտավայրի Կիդիցիկ Պապուկին (Եկեղեցւոյ Պապուկ) սրբավայրերը պահող մարդակերպ առասպելական էակ) հետ հաշտ կ'ապրի ու կը պահէ աղբիւրն ու հնավայրի գանձերը: Կիդիցիկ Պապուկը կ'ապրի սրբավայրին մէջ ու կ'երևի անոնց, որոնք բան մը վերցուցած են սրբավայրէն ու տուն տարած: Չվերադարձնելու պարագային, կը հաւատան, որ արվանդը կը պատժէ: Կայ անէժը՝ «Արվանդը պլղղի զըսքի» (Արվանդը կլլէ քեզ):

րէն անուան (Ճեպէլ Ագրա) բարբառային ձևն է: Անոնք հետևեալ աւանդավէպը կը պատմեն լեռան մասին.

— Ջրհեղեղի ժամանակ Նոյեան Տապանը կը մօտենայ Ճեպլագլա լեռան: Նոյ նահապետը կը կարծէ ապահով տեղ է՝ նաւակը կը մղէ անոր: Նաւակը կը զարնուի լեռան կարծր ժայռին, կողը կը ծակի, ու ջուրը կը խուծէ ներս: Խեչափառը կը հասնի օգնութեան, կը մտնէ խոռոչին մէջ ու կը փակէ ջուրի ճամփան: Նոյ նահապետ կը բարկանայ լեռան, կ'անիծէ զայն, որ երբեք կանաչ չտեսնէ:

Այդպէս ալ կ'ըլլայ: Լեռան գագաթը յափտենապէս լերկ ու մերկ կը մնայու ատոր համար ալ կըկոչուի Ճպլագլա (արաբերէն՝ Ճեպէլ Ագրա՝ լերկ լեռ):

Խեչափառը կը փրկէ Նոյեան Տապանը: Ջրհեղեղէն ետք Նոյ իր տապանի բնակիչներով լեռնէն կ'իջնէ:

Աւանդութեան քանի մը տարբերակներէն մէկուն մէջ, երբ նաւը կը ծակի ու ջուրը ներս կը խուծէ՝ Նոյ նահապետ կը հրամայէ *հանաշ* օձին¹¹, որ փակէ ծակը: *Հանաշ* օձը կը մտնէ ծակին մէջ, կը փաթթուի ինք իր վրայ ու ջուրի ճամբան կը փակէ: Այս պատումին մէջ հանաշը կը փոխարինէ խեչափառը:

Անտիոքի հայերուն մէջ կայ տեղացի ըլլալու, այդ միջավայրին գաւաակը ըլլալու զգացումը: Հետաքրքրական պիտի ըլլար նշել, որ անոնք իրենք զիրենք քրիստիան (քրիստոնեայ) կը կոչեն, մինչ միւս քրիստոնեաները՝ *խրիսթիան* կամ կը ճանչնան անուններով՝ *ռոմու*, *մարունա*, *էրմանա*, իսկ իրենց բարբառները կը կոչեն *քիսթինսօք*, մինչ հայերէնը՝ *էրմանա-ճա*:

Կը պատմուի, թէ Քեսապ ելլող միսիոնարները առաջին անգամ կը մտնեն Խողը՝ Քեսապի հրապարակին հնագոյն անունը, ու կը դիմեն քեսապցիներու: Անոնք կը խնդրեն, որ քեսապցիք հայերէն խօսին, Նոյի լեզուով:

— Մենք կը խօսինք Նոյի լեզուով: Քիստինակը Նոյի լեզուն է: Նոյը լեռնէն իջած օրէն մենք այդ լեզուով կը խօսինք, — կը պատասխանեն, — դո՛ւք այդ լեզուով խօսեցէք:

Այժմ արևմտահայ գրականին լաւապէս տիրապետող քեսապցիները բարբառ բառը կը գործածեն, ինչպէս սովոր ենք մենք՝ Ուրֆայի բարբառ, Վանի բարբառ, բայց երբ Քեսապի բարբառին կարգը գայ՝

11 Հանաշը սև, հաստ ու երկար օձ է: Գարնան երկու հանաշներ կը զուգովին պարային շարժումներով: Թունատը չէ, բայց փաթթուելով գոհը կը խեղդէ: Կը հաւատան, որ աղջկայ գեղեցկութեան ու գեղեցիկ ձայնին կը հմայուի:

— Մեր լեզուն քեսապերէն է, — կ'ըսեն:

Այսպէս, հազարամեակներ այս հողերուն վրայ ապրելով, Անտիոքի շրջանի հայերը իրենց դիցաբանական ու քրիստոնէական հաւատալիքներն ու աւանդութիւնները շաղկապելով նոր միջավայրի հնագոյն գրոյցներուն, սրբատեղիներուն, աստուածներուն ու քրիստոնէական սուրբերուն հետ մշակութային ու ազգագրական ինքնուրոյն շերտ մը գոյացուցած են՝ ընդհուպ ամբողջապէս կապուելով այդ աշխարհագրական միջավայրին, որուն էթնիկ մեծամասնութիւնն ալ ըլլալու առիթ ունեցած են: Ասիկա բնականաբար աշխարհագրականօրէն մեկուսացած այս հատուածին մէջ պիտի ստեղծէր հայութեան միւս հատուածներէն տարբեր ըլլալու գաւառական զգացում մը, բայց ոչ օտարում մայր զանգուածէն: Անոր մէջ իր հիմնական դերակատարութիւնը ունին հայ եկեղեցին, հայերու նոր գաղթականներով համալրուելու պատմական իրադարձութիւնները, Հայկական Կիլիկիոյ պետականութեան հետ սերտ աղերսները, ԺԹ դարու մեր ազգային Զարթօնքը: Այդ զանգուածին մնացորդացը ունի ինչպէս այդ միջավայրին, այդպէս ալ հայութեան ու Հայաստանին անբաժանելի մէկ բաժինը ըլլալու գիտակցութիւնն ու զգացումը:

ГОРА КАССИУС В СКАЗАНИЯХ И ПОВЕРЬЯХ АРМЯН АНТИОХИЙСКОГО РЕГИОНА

Акоп Чолакян

Резюме

В статье представлены некоторые народные обряды и поверья армян антиохийского региона, связанные с праздником Вардавар.

Армяне, проживающие в этих краях веками, со времен правления Тиграна Великого, с постоянно возрастающей численностью до 11-ого века, принесенные с собой с Армянского нагорья поверья и связанные с родиной сказания приписали новой среде, особенно горе Кассиус, которая со времен города-государства Угарита до эпохи эллинизма считалась местом обитания бога Баал-Зевса, там же находился языческий храм богини-матери Антиохии.

Находящемуся на возвышенном склоне горы языческому храму Зевса и развалинам построенного на нем в 4-5 вв. христианского храма армяне дали название Баллум. Туда совершалось народное паломничество в дни армянского Вардавара. Наименование местности стало названием именно этого праздника из пяти великих праздников армянской церкви. Связанные с праздником водные игры, наименование древнего колодца Ход (кит, дракон), дракон арвант, находящийся у колодцев и родников (изображался в виде рогатой змеи или змееподобного огромного существа), «дочь моря»

(рыбоподобная), ее бассейн, рыбаки, приплывающие сюда для встречи с ней, имеют тесную связь с культами Армянского нагорья – культами стел-вишапов, Анаит, Астгик и мушского Меграгета.

Ключевые слова: Антиохия, гора Кассиус, языческий храм бога Баал-Зевса, Баллум, Вардавар, Ход, арвант, «дочь моря», Анаит, Астгик, мушский Меграгет, каменные стелы-вишапы.

MOUNT CASSIUS IN TRADITIONAL ANCIENT BELIEFS AND FOLK TALES OF ARMENIANS IN THE ANTIOCH REGION

Hagop Tcholakian

Summary

This article discusses the Armenians of the Antioch region, whose roots can be traced to Antioch since the times when the territory was part of Tigran the Great's colony. For centuries, Armenians have been native inhabitants of this region. Their population continued to grow until the 11th century. The increased number of Armenians contributed to the local cultural life, with beliefs and folk tales that they brought with them from the Armenian Highlands. Those tales and beliefs were mixed with those from the local population who were particularly related to the Cassius Mountain area. During the time between the Ugarit Kingdom and the end of Hellenic period, the Cassius Mountain region was considered the home of the gods Baal and Zeus. The temple of the Goddess of Antioch was there, as well.

The temple of Zeus, which was located on the high lands of the mountain, during the 4th–5th centuries was later converted to a Christian sanctuary (or church). The ruins of this temple were called Balloum by the local Armenians.

This area has hosted the pilgrimage of the water festival *Vartavar*, which has become one of the Five Great Feasts celebrated by the Armenian Church. Locals still refer to *Vartavar* as Balloum. There were many rituals related to this feast: some of them were water games, others were related to names of wells, like *Khot*, meaning whale or dragon, *arvand*, which is a monster that lives near springs and wells (it is described as a horned snake or snake-like monster), a “water girl” in the form of a fish (i.e. a mermaid) and her bathtub, where fishermen visited hoping to see her. All these are strongly related to and inspired by gods and objects of worship from the Armenian Highlands.

Keywords: Antioch, Mount Cassius, Baal and Zeus, Balloum, Vartavar Khot, arvand, seamaid, Anahit, Astghik, Meghraget of Mush, draconites.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱՀ	— Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ	— Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ	— Գարեգին սարկաւազ Հովսէփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից
ԳՍ	— Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ	— Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան
ԷԱԺ	— Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ	— Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ	— Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ	— Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ	— Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ	— Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ	— Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ	— Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ	— Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ	— Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ	— Վկայություն
ՔՀ	— «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ	— Мифы народов мира
СЭ	— Советская этнография
СПГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ	— Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14.	The types of money and their ritual significance
<i>Armine Zohrabyan</i>	156
15.	Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets
<i>Lilia Avanesyan</i>	168
16.	Necklaces with dragon symbols
<i>Astghik Israelian</i>	179
17.	On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships
<i>Lianna Gevorgyan</i>	193

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18.	Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia)
<i>Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan</i>	206
19.	The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks
<i>Ester Khemchyan</i>	217
20.	The soul outside of the body in Armenian tales of magic
<i>Tamar Hayrapetyan</i>	231
21.	The Hisnakats (Forty days) feast epiphany
<i>Hasmik Abrahamyan</i>	243
22.	On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield
<i>Artak Dabaghyan</i>	255
23.	Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant
<i>Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan</i>	263
24.	Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed
<i>Smbat Hakobyan</i>	269
25.	Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research)
<i>Sose Grigoryan</i>	279

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26.	Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats
<i>Arsen Bobokhyan</i>	290
27.	Sacred objects from medieval Saghmsoavank
<i>Ashot Manucharyan</i>	302
28.	Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region
<i>Hagop Tcholakian</i>	313

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458

XII. MINOR FOLKLORE GENRES

41.	Thematic manifestations of children's humor <i>Armen Sh. Sargsian</i>	470
42.	Folklore and ethnographic materials in the Vedi region <i>Svetlana Vardanyan, Hasmik Margaryan</i>	484
43.	Distinctive Armenian words in the dialect of Turkey's Hamshentsi <i>Sergey Vardanyan</i>	491
	Abbreviations	503

**ՀԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

XVII

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված ժողովածու

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

ARMENIAN FOLK CULTURE

XVII

TRADITION AND MODERNITY IN ARMENIAN CULTURE
Festschrift for Stepan Lisitsian on the occasion of his 150th birthday

Խմբագիրներ՝
Հարություն Մարության,
Թամար Հայրապետյան,
Սուրեն Հոբոսյան

Էջադրում և ձևավորում՝
Արթուր Հարությունյան

ISBN 978-9939-9178-2-5

9 789939 917825

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԱՌԱԿԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆ ՄԱԿԱՆՈՒՅԹՈՒՄ